

Dorota Piekarska-Winkler

Odrodzenie kultu ikon maryjnych w Rosji XIX wieku na tle stosunków państwo - Kościół

Saeculum Christianum : pismo historyczno-społeczne 12/1, 77-87

2005

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

DORATA PIEKARSKA-WINKLER

ODRODZENIE KULTU IKON MARYJNYCH W ROSJI XIX WIEKU NA TLE STOSUNKÓW PAŃSTWO – KOŚCIÓŁ

Od momentu przyjęcia chrztu przez Ruś w 988 r. charakterystyczną cechą pobożności ruskiej stała się wiara w szczególne orędownictwo Matki Bożej. Samo przyjęcie chrześcijaństwa traktowane było jako przyjście na Ruś Sofii – Mądrości Bożej, którą ze względu na abstrakcyjność pojęcia utożsamiano z Matką Bożą.¹ Potwierdzeniem tego zjawiska były pierwsze świątynie na Rusi zwane sofijnymi, w których dekoracji najważniejszą rolę odgrywały wyobrażenia Matki Bożej Orantki.² Od XII w. w ruskim kulty maryjnym punkt ciężkości został przeniesiony w stronę jej opiekuńczości, o czym ponownie zaświadczyły powstające wówczas na Rusi świątynie budowane na wzór soboru Blacherneńskiego z Konstantynopola, gdzie przechowywany był welon Matki Bożej. Wedle powszechnego na Rusi wierzenia Bogurodzica swym welonem (ros. *pokrow*) otaczała wiernych dając tym samym opiekę i orędownictwo. Uwieńczeniem idei opieki Matki Bożej nad ziemią ruską było wprowadzenie przez księcia Andrzeja Bogolubskiego (XII w.) do kalendarza cerkiewnego nowego święta – Opieki Najświętszej Bogurodzicy (ros. *Pokrow*).³ Kult *Pokrowu* stał się jedną z najbardziej charakterystycznych cech kultu maryjnego na Rusi i w Rosji.

Wizerunki Matki Bożej funkcjonujące w wielu typach ikonograficznych na stałe wpisały się w historię państwa ruskiego słynąc swoimi cudami i wstawienictwem. Dopiero od czasów Piotra I kult ikon maryjnych osłabł, a właściwie był celowo redukowany. Dla władców od Piotra I do Aleksandra I Rosja miała być szybko rozwijającą się częścią Europy, tymczasem wiara w cudowności ikon w przekonaniu proeuropejskich monarchów była synonimem zacofania. Stąd liczne ukazy carskie ukrócające pobożność ludu – za rozgłaszanie wieści o cudach czynionych przez ikony groziły represje.⁴ Taki stan rzeczy zmienił się

¹ G. Kobrzeniecka-Sikorska, *Ikona, kult, polityka. Rosyjskie ikony maryjne od drugiej połowy XVII wieku*. Olsztyn 2000, s. 7.

² Tamże.

³ I. Jazykowa, *Świat ikony*. Warszawa 1998, s. 104.

⁴ Zob. G. Kobrzeniecka-Sikorska, *Ikona*, s. 124.

dopiero w czasach Mikołaja I, bowiem z nastaniem jego rządów odżyła tradycja ruska. Wydarzeniem, które poprzedziło powrót do ruskich tradycji oraz doprowadziło do odrodzenia kultu maryjnego była wojna Rosji z Napoleonem 1812 r. Uaktywniła się wtedy cudowna moc ikon tradycyjnych noszonych jako labarum na czele wojsk. Uważano je powszechnie za najskuteczniejszą broń przeciwko wrogowi. Wygrana w tej wojnie w przekonaniu ludu rosyjskiego była potwierdzeniem cudu zesłanego z nieba głównie za wstawiennictwem Matki Bożej.

Rosja Mikołajowska uważała się za najbardziej prawosławny naród, co było efektem wielowiekowych starć i uregulowań w stosunkach państwo-kościół. Aby stosunki te należycie zrozumieć, należy zdać sobie sprawę z tego, że wraz z przyjęciem chrześcijaństwa z Konstantynopola Ruś przejęła uformowaną w bizantyjskiej kulturze ideę symfonii władzy cesarskiej i patriarszej. W Bizancjum, a więc i na Rusi kościół miał współdziałać w budowaniu społeczeństwa chrześcijańskiego. Tyle że w imperium bizantyjskim związek państwo-kościół nie opierał się na prawnym podziale kompetencji, lecz na założeniu, że państwo funkcjonuje w oparciu o wiarę i doktrynę kościoła. Ta kwestia na Rusi i w Rosji wyglądała odmiennie, krótko mówiąc państwo w ciągu stuleci dokonywało uzależnienia władzy duchownej i sformalizowania relacji pomiędzy władzą świecką a duchowną.

Proces ten rozpoczął się od czasu uniezależnienia się Rusi od patriarchatu Konstantynopola w 1448 r.⁵ Wielcy książęta moskiewscy Iwan III i Wasyl III nie tylko zjednoczyli ziemie ruskie, ale też dążyli do przejęcia potęgi imperium bizantyjskiego chylącego się już wtedy ku upadkowi. Ambicje na przejęcie spuścizny po imperium *basileusów* przejawiały się nie tylko w związkach małżeńskich, ale też w konkretnych zmianach na dworze moskiewskim – wprowadzenie do herbu państwa moskiewskiego bizantyjskiego orła dwugłowego, używanie tytułu cara, czy wreszcie ukształtowanie ideologii o Moskwie – trzecim Rzymie. Iwan IV Groźny – pierwszy koronowany car Wszech Rusi – podjął wyraźne kroki zmierzające nie tylko do umocnienia patriarchatu moskiewskiego, ale jednocześnie w jego poczynaniach przejawiała się dominacja władzy świeckiej nad duchowną. Z inicjatywy Iwana IV zwołane zostały sobory 1547 i 1549 r., na których dokonano kanonizacji aż 30 ruskich świętych. Od tamtego czasu wszystkie sobory cerkiewne XVI i XVII w. zwoływane były na mocy carskich ukazów, ich uczestnicy zapraszani byli imiennie carskimi gramotami. Na obradach soborów zawsze był obecny car lub też jego pełnomocnik. Do cara również należał przywilej wybierania i zatwierdzania patriarchów i metropolitów. Ingerencja głowy państwa w sprawę Cerkwi była więc już wtedy daleko

⁵ Sprzyjające warunki do zerwania Moskwy z Konstantynopolem stworzyła podpisana przez Bizancjum unia florencka z 1439 r., na mocy której Bizancjum uznało zwierzchnictwo papieża oraz dogmaty katolickie, z czym nie godzili się kniaziowie ruscy.

posunięta i dotyczyła nie tylko jej administracji, car wydawał rozporządzenia o przestrzeganiu postów, odprawianiu nabożeństw, prowadzeniu się mnichów itp. Żywym tego przykładem był tzw. Sobór Stu Rozdziałów (ros. *Stogław*) zwołany z inicjatywy Iwana IV Groźnego w 1551 r., który w stu rozdziałach zawarł postanowienia o strukturze Cerkwi, relacjach państwo-kościół oraz postanowienia prawa państwowego, cerkiewnego i rodzinnego, a także odpowiednimi zapisami unifikował obrzędy i kult. Faktycznie władza świecka na Rusi od początku dominowała nad władzą duchowną i taki stan rzeczy nie był niczym niezwykłym – car był przecież pomazańcem Bożym. Mimo iż Cerkiew na Rusi całkowicie uznawała to prawo⁶, dzieje stosunków państwo-kościół toczyły się tam w sposób zmierzający do coraz silniejszej prawnej ich formalizacji.

Aleksy Michajłowicz Romanow zmuszony był roszczeniową postawą patriarchy Nikona kontynuować walkę o prymat władzy świeckiej nad duchowną. Sądząc, iż władza patriarchy powinna być równa władzy carskiej Nikon zamierzał dokonać w ramach reform obrzędów religijnych zmian w strukturze kościoła. Zamiar się nie powiódł, zrealizowano unifikację obrzędów według wzorów greckich zaplanowaną przez Nikona, lecz jego samego odsunięto od władzy. Oddając Nikona pod sąd Aleksy Michajłowicz umocnił absolutyzm, ale nie wyrzekł się bizantyjskiego modelu władzy cesarskiej opartej na kościele. Znaczącym tego wyrazem były rozpowszechniane od 1668 r. namalowane z polecenia samego cara wizerunki maryjne w nowym typie ikonograficznym – była to Matka Boża Włodzimierska Drzewo Państwa Moskiewskiego (Pochwała Matki Bożej).⁷ Zasadniczym wątkiem treściowym wizerunku jest przedstawienie idei sakralizacji władzy carskiej.

Wielkim następcą Aleksego Michajłowicza w dziele sakralizacji władzy został Piotr I, za czasów którego władza świecka przewyższyła status bizantyjskiego *basileusa*, albowiem tworząc Świętobliwy Synod i przyjmując tytuł imperatora stał się Piotr I jedynowładcą. Mimo że o Piotrze Wielkim mówi się jako o reformatorze Rosji, który ją zeuropeizował, dokonał zmian obyczajowych i kulturowych pamiętać trzeba, że nie podejmował on ostrej polityki antyreligijnej, która zmierzałaby do wykorzenia prawosławia. Faktycznie z jednej strony jego ukazy wspomniane wcześniej miały na celu zmniejszenie wierzeń w cudowność ikon (uwzględnić też należy fakt, iż często wierzenia te oparte były na przesądach i zabobnach), z drugiej jednak strony sam monarcha znajdował w religii prawosławnej wsparcie dla autorytetu władzy świeckiej, dla

⁶ Zdarzały się w historii Cerkwi wystąpienia jej hierarchów przeciw głowie państwa jak np. wystąpienie metropolity Filipa w obronie bojarów, z którymi krwawo rozprawiał się Iwan IV w ramach tzw. *opryczniny*. Zawsze jednak wystąpienia te kończyły się podobnie – w przypadku metropolity Filipa pozbawieniem godności, osadzeniem w klasztorze i potajemnym uduszeniem. Zob. L. Bazyłow, *Historia Rosji*. T. 1, Warszawa 1983, s. 199-200.

⁷ Zob. G. Kobrzeniecka-Sikorska, *Ikona*, s. 47.

podkreślenia własnego triumfu. Za jego panowania, podobnie jak za Aleksego Romanowa, powstał nowy typ ikony maryjnej wyrażający apoteozę władzy carskiej – była to Matka Boża Azowska.⁸

Tzw. okres synodalny rozpoczęty w czasach Piotra I, a zakończony dopiero w 1917 r. przywróceniem patriarchatu charakteryzował się prawnymi uregulowaniami statusu Cerkwi w państwie i wobec państwa. Uregulowania podjęte z polecenia Piotra I przez Teofana Prokopowicza owocowały powstaniem „Regulaminu duchownego”. Do końca zostały doprowadzone w epoce Mikołajowskiej, kiedy car zlecił Michałowi Sperańskiemu opracowanie „Zbioru praw imperium rosyjskiego”. Artykuł 42 „O wierze” ostatecznie oddał Cerkiew pod kuratelę państwa ustanawiając, że „imperator jako monarcha chrześcijański jest najwyższym obrońcą dogmatów wiary i strażnikiem prawowierności (...). W tym znaczeniu imperator nazywa się głową Cerkwi”.⁹ Głoszona w epoce Mikołajowskiej oficjalna ideologia „prawosławie, samowładztwo, ludowość”, jak sama słynna triada mówi, stawiała na pierwszym miejscu religię przodków, zmierzała do odrodzenia tradycji ruskiej, a wraz z nią wiary w cuda ikon.

Wśród wizerunków maryjnych, które w XIX stuleciu uaktywniły swą moc na szczególną uwagę zasługują tzw. ikony – *palladia*, t. j. ikony opiekuńcze miast. Będąc patronkami miast ikony te nie miały jedynie lokalnego charakteru, bowiem rozpowszechniano je przez sporządzanie z nich licznych powtórzeń i rozwożenie po kraju. Zarówno pierwowzory jak też ich kopie wstawiając się cudami rozciągały w efekcie swą opiekę nad wielkimi terytoriami imperium rosyjskiego. Do wizerunków takich powszechnie czczonych w XIX w. należały m.in.:

- Ikona Matki Bożej Smoleńskiej – *palladium* Smoleńska,
- Ikona Matki Bożej Włodzimierskiej – *palladium* Moskwy,
- Ikona Matki Bożej Bogolubskiej – *palladium* Włodzimierza nad Kłajmą,
- Ikona Matki Bożej „Znamienije” – *palladium* Nowogrodu,
- Ikona Matki Bożej Kazańskiej – *palladium* Petersburga,
- Ikona Matki Bożej Tołgskiej – *palladium* Jarosławia,
- Ikona Matki Bożej Tychwińskiej – *palladium* Tychwina.¹⁰

O ikonach *palladiach* wiele już napisano¹¹, choć informacje o nich zgromadzone różnią się szczegółami wynikającymi z błędów w latopisach lub też z różnych legend mówiących o cudach przez nie sprawowanych. Tu zostaną przed-

⁸ Azow – miasto u ujścia Donu zdobyte przez Piotra I w 1696 r., otwierające wejście do Morza Azowskiego. Zob. G. Kobrzeńska-Sikorska, *Ikona...*, s. 54.

⁹ S. W. Rimskij, *Prawosławna cerkiew i gosudarstwo w XIX wieku*. Rostow-na-Donu 1998, s. 10.

¹⁰ *Filosofija ruskogo religioznogo iskusstwa*, Red. N. K. Gawriuszyna, s. 108.

¹¹ Zob.: A. Prasał, *Mały słownik ikon maryjnych*. Warszawa 1996; G. Kobrzeńska-Sikorska, *Ikona...*; *Prazdniki w cziest czudotwornych ikon Prieswjatoj Bogorodicy*. Moskwa 1996.

stawione te fragmenty legend cudownych ikon maryjnych, które dopisało XIX stulecie do ich wielowiekowej biografii.

Wizerunkowi Matki Bożej Smoleńskiej¹² uznanemu za najstarsze na Rusi wyobrażenie Hodegetrii przypisuje się zwycięstwo nad Napoleonem w 1812 r. Jedno z cudownych jego powtórzeń towarzyszyło wojskom rosyjskim dowodzonym przez księcia Kutuzowa. Po każdej zwycięskiej bitwie przed wizerunkiem Smoleńskiej odprawiano liturgię dziękczynną. W przeddzień starcia pod Borodino wizerunek obnieszono po obozie błogosławiąc żołnierzy przed walką. Po ostatecznym rozgromieniu Francuzów z rozkazu gen. Kutuzowa ikonę Matki Bożej Smoleńskiej zwrócono do Smolenska.¹³

Obraz Matki Bożej Włodzimierskiej należy do najbardziej rozpowszechnionego na Rusi i w Rosji wizerunku Eleusy (ros. „Umilienije”).¹⁴ Znaczenie ogół-

¹² Wizerunek ten został przywieziony na Ruś w 1046 r. przez bizantyjską księżniczkę Annę, córkę cesarza Konstantyna IX Monomacha, która poślubiła księcia czernihowskiego. Jej syn – Włodzimierz Monomach od 1079 r. książę smoleński przewiózł ikonę w 1101 r. z Czernigowa do Smoleńska (stąd jej toponimiczny przydomek) i umieścił w soborze Zaśnięcia Bogurodzicy. W 1398 r. ikonę z nieznanymi przyczyn przeniesiono do Moskwy do soboru Zwiastowania, lecz w 1456 r. na prośbę biskupa smoleńskiego Mściława odesłano ją do Smoleńska wykonawszy uprzednio jej kopię, która pozostała w kremłowskiim soborze. Wizerunkowi Matki Bożej Smoleńskiej przypisuje się ocalenie Smoleńska przed najazdem Tatarów pod wodzą Batiya w 1238r. Święto ikony Matki Bożej Smoleńskiej obchodzone jest 28 lipca. Dzień ten upamiętnia wzniesienie w 1525 r. przez Wasyla III klasztoru Nowodziewiczego w Moskwie na cześć powrotu Smoleńska do państwa moskiewskiego w 1514 r. Do klasztoru Nowodziewiczego przeniesiono wówczas kopię Matki Bożej Smoleńskiej z kremłowskiego soboru Zwiastowania. Z wizerunku Matki Bożej Smoleńskiej ze smoleńskiego soboru Zaśnięcia Bogurodzicy wykonano wiele powtórzeń, z czego ponad 30 uznano za cudowne. Zob. G. Kobrzeńicka-Sikorska, *Ikona...*, s. 73-74 oraz *Prazdniki w czest cudotwornych ikon...*, s. 115-120.

¹³ Materiał zebrany na podstawie G. Kobrzeńicka-Sikorska, *Ikona...*, s. 73-74, *Prazdniki w czest cudotwornych ikon...*, *Ikona...*, s. 115-120.

¹⁴ Najstarsze wyobrażenie Matki Bożej Włodzimierskiej sprowadzone było z Konstantynopola do Wyszgorodu koło Kijowa w 1136 r. dla księcia Jerzego Długorękiego. Jego syn Andrzej Bogolubski zamierzał przewieźć ikonę do ziemi suzdalskiej, lecz ta obrała sobie Włodzimierz nad Kłazmą za miejsce pobytu. Na pamiątkę cudownego objawienia Matki Bożej wzniesiono we Włodzimierzu świątynię Zaśnięcia Bogurodzicy, w której umieszczono ikonę odtąd zwaną Włodzimierską. Towarzysząc wyprawom wojsk ruskich ikona wkrótce zasłynęła cudami, w rezultacie czego stała się patronką Rusi, a potem Rosji. W 1164 r. jej cudowne działanie objawiło się w wyprawie A. Bogolubskiego przeciwko Bułgarom Nadwołżańskim. W 1185 r. spłonęła włodzimierska świątynia Zaśnięcia Bogurodzicy, lecz ikona Matki Bożej Włodzimierskiej cudownie ocalała. W 1237 r. podczas najazdu Tatarów pod wodzą Batiya ikona straciła drogocenny okład, ale sam wizerunek ocalał (niektóre źródła mówią o jej zaginięciu wówczas, zob. A. Prasal, *Mały słownik...*, s. 33.). W 1380 r. Dymitr Doński za sprawą ikony Matki Bożej Włodzimierskiej zwyciężył nad chanem Mamajem. W 1395 r. (inne źródła podają rok 1480, zob. A. Prasal, *Mały słownik...*, s. 33.) cudowna ikona została przeniesiona do Moskwy do soboru Zaśnięcia, gdzie już pozostała, stąd nie raz ratując ziemię ruską, szczególnie przed najazdami tatarskimi, co upamiętniają trzy dni w roku ustanowione na jej cześć. Są to: 26 sierpnia – na pamiątkę bezkrawego zwycięstwa nad wojskami tatarskimi pod wo-

norosyjskie tego cudownego wizerunku podkreśla fakt, że wszystkie ważne akty państwowe takie jak przysięga na wierność ojczyźnie, modlitwy przed wyprawami wojennymi czy wybory patriarchów Wszech Rusi odbywały się przy jego udziale. Wnosić stąd można, że w XIX stuleciu ikona Włodzimierskiej towarzyszyła koronacji aż 4 monarchów (Aleksandra I 1801-1825, Mikołaja I 1825-1855, Aleksandra II 1855-1881, Aleksandra III 1881-1894), natomiast jako że od czasów Piotra I nie przeprowadzano wyborów patriarchów Wszech Rusi sądzić należy, iż ikona Matki Bożej Włodzimierskiej towarzyszyła wyborom metropolity moskiewskiego Filreta (W. M. Drozdow). Przypuszczać ponadto można, że jako opiekunka państwa rosyjskiego Matka Boża Włodzimierska otaczana była kultem w rodzinie carskiej, a jej wizerunki znajdowały się w pomieszczeniach pałacowych, co zdają się sugerować przeprowadzane jeszcze na początku XX w. spisy inwentaryzacyjne komnat dworu.¹⁵

O żywym kulcie Matki Bożej Bogolubskiej¹⁶ w XIX stuleciu świadczy odnotowany w materiałach źródłowych fakt obdarowania jej wizerunku drogocenną ryzą przez mieszkańców Włodzimierza w 1820 roku.

Ikona Nowogrodu Matki Bożej „Znamienije”¹⁷ słynęła w XIX wieku uzdrowieniami. Np. znajdujące się w moskiewskim klasztorze Jana Złotoustego cudow-

dzą Tamerlana w 1395 r. (wtedy właśnie według niektórych badaczy przewieziono Włodzimierską do Moskwy), 23 czerwca – na pamiątkę wyzwolenia Moskwy i ojczyzny spod najazdu chana Achmeta w 1480 r. dzięki cudownej opiece Matki Bożej, 21 maja – na pamiątkę cudownej ochrony Moskwy w 1571 r. przed wojskami chana krymskiego Dewlet-Gireja.

¹⁵ Zob. G. Kobrzeniecka-Sikorska, *Ikona...*, s. 129 oraz www.nesusvet.narod.ru/ico/books/ Materiał o Włodzimierskiej zebrano na podstawie: *Prazdniki w czest czudotwornych ikon...*, s. 20-25, G. Kobrzeniecka-Sikorska, *Ikona...*, s. 68 oraz www.nesusvet.narod.ru/ico/books

¹⁶ Wizerunek Matki Bożej Bogolubskiej – opiekunki Włodzimierza nad Kłazmą – wiąże się z postacią księcia A. Bogolubskiego, ponieważ przedstawia Bogurodzicą tak jak ukazała się ona księciu, kiedy poleciła pozostawić w miejscowej świątyni przewożoną przez niego ikonę (znaną potem jako Włodzimierska). Święto ikony obchodzone jest dwukrotnie: 18 czerwca na pamiątkę objawienia się Bogurodzicy księciu Andrzejewi w 1157 r. oraz 21 maja na pamiątkę cudownego uwolnienia miasta Włodzimierza od zarazy w 1771 r. Przeniesiona wówczas z klasztoru w Bogolubowie pod Włodzimierzem ikona dokonała licznych uzdrowień i zahamowała rozwój zarazy. Od tamtego zdarzenia co rok przenoszona była z procesją do Włodzimierza 21 maja, a 16 czerwca uroczystie wracała do klasztoru w Bogolubowie. W Moskwie w kaplicy Bogolubskiej wzniesionej przy wjeździe do Kitaj-Gorodu znajdowała się kopia cudownej ikony Matki Boże Bogolubskiej. Kopia ta również zasłynęła uzdrowieniami zwłaszcza podczas panującej w Moskwie w 1771 r. epidemii dżumy. Zob. *Prazdniki w czest czudotwornych ikon...*, s. 13-15.

¹⁷ Ikona ta znana jest w Rosji od 1170 r., kiedy syn A. Bogolubskiego Mściśław z wojskami suzdalskimi oblegał Nowogród. Wyniesiona 27 listopada przez arcybiskupa Jana na mury miasta ikona Matki Bożej „Znamienije” dokonała cudu – wrogiem odstąpili od Nowogrodu. Na cześć tego zdarzenia arcybiskup Jan ogłosił 27 listopada świętem Matki Bożej „Znamienije”. Ikona wielokrotnie ocalała miasto m.in. w 1566 r. od pożaru, w 1611 r. podczas grabieży dokonywanych w mieście przez Szwedów ocalała świątynię, w której się znajdowała broniąc w cudowny sposób wejścia do środka. W całej Rosji znane są jej cudowne powtórzenia.

ne powtórzenie ikony dokonywało wyleczeń podczas epidemii cholery w 1848 r. Przed przeniesionym przez Piotra I z Moskwy do Petersburga wizerunkiem Matki Bożej „Znamienije” z Carskiego Siola modlili się w 1820 r. Aleksander I, a w 1862 r. Aleksander II prosząc o ratunek podczas pożarów pałacu. Wizerunek ten także zasłynął uzdrowieniami w czasie epidemii cholery w latach 1831 i 1848.¹⁸

Wizerunek Matki Bożej Kazańskiej¹⁹ przywieziony został do Petersburga z Moskwy przez Piotra I w 1721 r. Najpierw umieszczony w soborze Trójcy Świętej, a od 1811 r. znalazł miejsce w soborze Kazańskim. Jako *palladium* północnej stolicy wizerunek ten uczestniczył we wszystkich procesjach Petersburga. Oryginał ikony Matki Bożej Kazańskiej przechowywany w Kazaniu najprawdopodobniej zaginał w 1904 r.²⁰ W źródłach mówi się o licznych objawieniach Matki Bożej Kazańskiej, a co za tym idzie o pojawieniu się jej nowych powtórzeń, do których zalicza się m.in. wizerunki Matki Bożej Tobolskiej, Irkuckiej, Jarosławskiej oraz ikonę z petersburskiego soboru pod wezwaniem księcia Włodzimierza (Князь-Владимирский собор). Z tą ostatnią wiąże się przekazy o cudach czynionych podczas II wojny światowej.²¹ Przyjmuje się, że

W Moskwie w klasztorze Matki Bożej „Znamienije” znajdowała się kopia namalowana na przełomie XVI i XVII w., przed którą modlił się patriarcha Filaret (Nikitycz), kopia ta była też opiekunką domu Romanowów.

¹⁸ Materiał zebrany na podstawie: *Prazdniki w czest cudotwornych ikon...*, s. 49-54.

¹⁹ Ikona ta swój toponimiczny przydomek otrzymała na pamiątkę cudownego jej odnalezienia w Kazaniu w 1579 r. w zgliszczach spalonego domu. Cud ten upamiętnia lokalne święto obchodzone 8 lipca. Ogólnorosyjskie święto obchodzone 22 października ustanowione zostało ku czci Matki Bożej Kazańskiej jako obrończyni Rosji w wojnie z Polską w 1613 r. Święto to ustanowił car Mikołaj Fiodorowicz, założyciel dynastii Romanowów. Źródła podają, że wszyscy kolejni władcy tej dynastii otaczali wizerunek Kazańskiej szczególnym kultem. Zarówno w 1579 r. jak też w 1613 wykonano powtórzenia ikony Kazańskiej, obie później zasłynęły cudami. Początkowo trafiły one do Moskwy. W 1579 r. pierwsza kopia została przywieziona jako dar dla Iwana Groźnego. Tę właśnie cudowną kopię Piotr I przeniósł do Petersburga. Drugie powtórzenie Kazańskiej przybyło do obleżonej przez Polaków Moskwy w 1613 r. razem z wojskami Dymitra Pożarskiego. Po zwycięstwie za wstawiennictwem Matki Bożej wniesiono w Moskwie świątynię pod wezwaniem Matki Bożej Kazańskiej (zburzona w 1930 r., obecnie odbudowana), gdzie umieszczono cudowną kopię.

²⁰ Podczas Dnia Papieskiego z okazji 25 rocznicy pontyfikatu Ojca Świętego program I TVP podał wiadomość o tym, że ikona Matki Bożej Kazańskiej znajduje się w prywatnym gabinecie papieskim w Watykanie, czeka na wizytę papieża w Rosji, podczas której Jan Paweł II chciałby ją zwrócić patriarsze Aleksemu II.

²¹ W 1941 r. metropolita Gór Libanu Ilija miał objawienie Matki Bożej, która zapewniła że Leningrad zostanie uratowany, jeśli wokół miasta przejdzie procesja z wizerunkiem Kazańskiej Bogurodzicy z toboru księcia Włodzimierza. Metropolita powiadomił przedstawicieli rosyjskiej Cerkwi oraz władze państwowe. Te wydały zgodę na obniesienie ikony w obleżonym Leningradzie. Następnie cudowny wizerunek został odesłany do Stalingradu oraz do Königsbergu (Królewiec/ Kaliningrad) przed samym szturmem na miasto. Ocalenie miast przypisuje się cudownej opiece Matki Bożej Kazańskiej. W 1947 r. metropolita Gór Libanu Ilija został zaproszony do ZSRR i uhonorowany przez samego Stalina tzw. premią za pomoc podczas wojny (której zresztą nie przyjął). Zob. www.nesusvet.narod.ru/ico/icons.

cudowny wizerunek Matki Bożej Kazańskiej ochrania ziemie rosyjskie na wschodniej granicy. Ma także moc uzdrawiania, zwłaszcza w chorobach oczu.²²

Palladium Jarosławia – ikona Matki Bożej Tołgskiej słynęła w XIX stuleciu cudami, zwłaszcza uzdrowieniami, dlatego żarliwie modlono się przed wizerunkiem Tołgskiej prosząc o wstawiennictwo w chorobach.²³

Równie szeroko słynęły cudami liczne w XIX w. powtórzenia obrazu Matki Bożej Tychwińskiej, przed które zanoszono modlitwy o jej orędownictwo.²⁴

Poza wymienionymi wyżej powszechnie znanymi *palladiami* były i są też ikony Matki Bożej Dońskiej i Iwierskiej.²⁵

Kult maryjny w Rosji, wiara w jej szczególne orędownictwo sprawiły, że Kościół Prawosławny ma około 300 ikon Bogurodzicy wstawionych cudami i po-

²² Materiał o Kazańskiej zebrany w oparciu o: *Prazdniki w czest cudotwornych ikon...*, s. 71-76; A. Prasal, *Maly słownik...*, s. 27 oraz www.nesusvet.narod.ru/ico/icons.

²³ Ikona swój toponimiczny przydomek zawdzięcza rzece Tołga (dopływ Wołgi), u ujścia której w 1314 r. wizerunek Matki Bożej objawił się biskupowi jarosławskiemu Trifonowi, objeżdżającemu wówczas eparchię. Na miejscu objawienia wzniesiono cerkiew, potem klasztor pod wezwaniem Ofiarowania Matki Bożej w Świątyni (zwany Tołgskim), gdzie przechowywano ikonę. Zob. G. Kobrzeniecka-Sikorska, *Ikona...*, s. 82 oraz *Prazdniki w czest cudotwornych ikon...*, s. 142-143.

²⁴ Miasto Tychwin uzyskało swoją opiekunkę w cudowny sposób – jak głosi legenda w 1383 r. na 70 lat przed upadkiem Konstantynopola wizerunek Matki Bożej Blachernenskiej objawił się nad wodami jeziora Ładoga u ujścia rzeki Tychwinki. Na miejscu cudu wzniesiono świątynię pod wezwaniem Zaśnięcia Bogurodzicy, a na pamiątkę objawienia ustanowiono święto Matki Bożej Tychwińskiej 26 czerwca. W 1560 r. staraniami Iwana Groźnego został wzniesiony klasztor Tychwiński. Słynna obrona klasztoru Tychwińskiego w 1613 i 1614 r. przyczyniła się do upowszechnienia historii cudów Matki Bożej Tychwińskiej. Z cudownej ikony wykonano powtórzenie, które uczestniczyło w podpisywaniu pokoju ze Szwedami w wiosce Stolbowo 17 lutego 1617 r. Stamtąd posłowie udali się z kopią Tychwińskiej do Nowogrodu, który wówczas powrócił do Rosji po 7 latach szwedzkiej okupacji. Ten powrót do macierzy przypisano cudownemu wizerunkowi. Początkowo cudowne powtórzenie Tychwińskiej umieszczono było w Moskwie w soborze Zaśnięcia, lecz na prośbę Nowogrodzian odesłano je do Nowogrodu i umieszczono w soborze Sofijskim. Zob. *Prazdniki w czest cudotwornych ikon...*, s. 133-138.

²⁵ Matka Boża Dońska obchodząca swe święto 19 sierpnia wybawiła w 1591 r. Moskwę spod najazdu Tatarów Krymskich. Na cześć cudu wzniesiono klasztor Doński, w którym cudowna ikona znalazła schronienie i ustanowiono jej święto. Wcześniej jej wizerunek noszono wśród wojsk ruskich m.in. przed bitwą na Kulikowym Polu w 1380 r. Od tamtego zdarzenia pochodzi jej przydomek, jako że cudownie wspomogła księcia Dymitra Dońskiego. Więcej zob. *Prazdniki w czest cudotwornych ikon...*, s. 46-48.

Wizerunek Matki Bożej Iwierskiej rozpowszechniony na Rusi dopiero od drugiej połowy XVII w. początkowo (1648 r.) był *palladium* rodziny carskiej i znajdował się w mieszkalnych komnatach pałacu. W 1654 r. wzięty do Smoleńska na wojnę z Polską wstawił się cudami. Po zwycięstwie został umieszczony w moskiewskim klasztorze Nowodziewiczym. Równie znane jest powtórzenie Iwierskiej wykonane dla klasztoru Waldajskiego założonego przez patriarchę Nikona. Klasztor ten będący kopią klasztoru Iwiron na Athosie (od jego nazwy pochodzi przydomek ikony) otrzymał replikę Matki Bożej Iwierskiej. Więcej zob. G. Kobrzeniecka-Sikorska, *Ikona...*, s. 36 oraz *Prazdniki w czest cudotwornych ikon...*, op. cit., s. 56-62.

siadających swe święta w kalendarzu liturgicznym.²⁶ Odrodzenie się kultu maryjnego w XIX stuleciu sprawiło, że nie tylko odżyły legendy najsłynniejszych w Rosji wizerunków Matki Bożej, ale też odnotowywano ich współczesne cudowne działanie uciekając się pod opiekę Bogurodzicy w nowych warunkach historycznych. Przez wieki ikony, nie tylko maryjne, uczestniczyły w ważnych wydarzeniach państwa rosyjskiego. XIX wiek wpisał w tę tradycję co najmniej dwa fakty. Jak wynika ze źródeł w 1812 roku przed rozpoczęciem decydujących walk z najeźdźcą metropolita Płaton przekazał Aleksandrowi I wraz z błogosławieństwem cudowną ikonę św. Sergiusza z Radoneża, patrona wojsk rosyjskich. Według przekazów imperator błogosławił wojsko ikoną, która powróciła na swoje stałe miejsce (do Ławry Troicko-Sergijewskiej) dopiero po rozprawieniu się z wrogami.²⁷ Tą samą ikoną metropolita Filaret błogosławił w 1855 roku Aleksandra II przystępującego do walk w wojnie krymskiej. Podobnie jak w 1812 roku ikona wróciła do Ławry dopiero po zawarciu pokoju.²⁸ Kultuowano również w XIX stuleciu zwyczaj noszenia ikon jako labarum na czele wojsk, by zażegnać niebezpieczeństwo lub wybłagać łaskę.²⁹ Ponownie stwierdzić wypada, że to wojna 1812 r. umocniła przekonanie, iż cudowne wizerunki są najskuteczniejszą bronią przeciw wrogom Rosji.

XIX stulecie obfitowało ponadto w ikony leczące tzw. *celebniki*, których tematem były wizerunki różnych świętych, a w szczególności Matki Bożej.³⁰ Z badanego okresu zachowały się m.in. następujące dane o cudach i cudownych uzdrowieniach dokonanych za sprawą ikon:

- w 1804 r. w pustelni Siedmioziernaja (18 wiorst od Kazania) miało miejsce uzdrowienie od ikony Matki Bożej Smoleńskiej zwanej też Siedmioziernaja.
- w 1829 r. w eremie Berliukowskim moskiewskiej guberni zanotowano pięć uzdrowień od ikony Zbawiciela,
- w 1832 i 1844 r. odnotowano dwa uzdrowienia przed ikoną Matki Bożej Kazańskiej w monasterze św. Szymona w Moskwie.
- w latach 1832, 1833, 1835, 1836 powtarzały się uzdrowienia od cudownej ikony Matki Bożej Poczajowskiej w Ławrze w Poczajowie,
- w latach 1824, 1839, 1840, 1849, 1850 zarejestrowano uzdrowienia dziecięciu osób za sprawą ikony Matki Bożej Iwierskiej w miejscowości Mozdoka,
- w 1841 r. zasłynęła uzdrowieniami ikona Matki Bożej Cypryjskiej we wsi Stromuni moskiewskiej guberni w powiecie bogorodzkiem,
- w 1844 i 1847 r. w Moskwie miały miejsce uzdrowienia przed wizerunkiem Matki Bożej Poręki Grzeszników. W 1848 r. za sprawą tej samej ikony dokona-

²⁶ Zob. www.nesusvet.narod.ru/ico/books

²⁷ *Filosofija russkogo religioznoho iskusstwa*, s. 110.

²⁸ Tamże.

²⁹ O. Popova, E. Smirnova, P. Cortesi, s. 10.

³⁰ Tamże, s. 128.

ły się liczne uzdrowienia oraz cud – od dnia Paschy do połowy czerwca ikona pokrywała się kroplami oleju świętego,

– w 1849 r. zanotowano uzdrowienie w siole Pawłowskoje moskiewskiej guberni od ikony Matki Bożej Tychwińskiej. Ikona ta powtórzyła swe cudowne działanie w 1852 r.,

– w 1854 r. wysłano do Troickosawska w zabajkalskim obwodzie kopię ikony Matki Bożej Poręki Grzeszników. W dzień Paschy zarejestrowano niewyjaśnione świecenie ikony, jedno z silniejszych miało miejsce w maju 1854 roku. Następnie ikona przejawiała uzdrowicielskie działania,

– w 1856 r. informowano o uzdrowieniu przed kopią ikony Matki Bożej Tychwińskiej w guberni nowogrodzkiej,

– w latach 1859 i 1860 – o uzdrowieniach przed ikoną Matki Bożej Tychwińskiej w soborze św. Izaaka (Issakijewskij) w Sankt-Petersburgu.³¹

Wszystkie uzdrowienia, jak podają źródła, dotyczyły ciężkich chorób bezskutecznie leczonych przez medyków, wszystkie zostały potwierdzone pod przysięgą przez naocznych świadków oraz lekarzy i zgłoszone do Świętobliwego Synodu.

Zbieranie danych o odrodzonym w XIX stuleciu kulcie ikon maryjnych

kończy się z nastaniem 1917 r. Mimo że w roku tym na soborze w Moskwie przywrócono patriarchat i potępiono władzę radziecką dla Kościoła Prawosławnego w ZSRR rozpoczął się okres prześladowań i mniej lub bardziej nieudolnych prób ratowania własnego *status quo*. Kolejne zgromadzenie soborowe w Moskwie w 1923 r. musiało poprzeć Rewolucję Październikową, anulowało tym samym wcześniej rzuconą anatęmę. Powszechnie niszczone przez władze ikony mimo wszystko pozostawały w świadomości ludzi „ostatnią deską ratunku”, o czym świadczy kultywowanie obrzędu błogosławienia świętymi wizerunkami³² oraz noszenie ich podczas I i II wojny światowej. Dopiero nowe badania zmierzają do ustalenia roli wizerunków maryjnych w ponurym okresie komunizmu.³³

³¹ Dane zebrano na podstawie publikacji S. Spasskij, *O pocztanii*, глава 22, *Czudesa od swiatych ikon w XIX stoletii*, [w:] <http://www.orthodoxy.ru/tropinka/Box/Ikona/Main-Tit.htm>

³² Ciągłe pozostają ciekawostkami odnotowywane we wspomnieniach obrzędy błogosławienia ikonami w tak niesprzyjających im warunkach, jakimi była np. wojna z bolszewikami. Zob. Gen. P. Wrangel, *Wspomnienia*, tłum. E. Rojewska-Olejarczuk. Warszawa 1999, s. 116.

³³ Zob. np. A. Siemionowa, *Poczemu placzut ikony, Czudesa mirotworienija i obnowlientija*, Sankt-Petersburg 2002.

**Возрождение культа богородичных икон в России XIX века
на фоне отношений государство – церковь**

Резюме

С момента крещения Руси характерной чертой русской набожности стала вера в особое покровительство Богородицы над землей русской (распространение на Руси строительства богородичных храмов, введение праздника Покрова). Иконы Богородицы прочно вписались в историю государства, прославляясь творением чудес и своим заступничеством в поворотных для Руси моментах. И только в период от Петра I по Александра I, когда Россия должна была превратиться в европейское государство, почитание икон оценивалось как невыгодное и ограничивалось царскими указами. При Николае I Россия заново стала считать себя наиболее православным народом, что было результатом нескольких факторов (война 1812 года, окончательное правовое урегулирование отношений государство-церковь).

В статье проводится краткий обзор главнейших фактов истории Руси и России, имевших решающее значение для оформления отношений между властью светской и духовной. Затем обращается особое внимание на николаевский период и возобновленный культ икон Богородицы (в частности икон покровительниц городов). В заключении делается замечание об открытости вопроса о роли богородичных икон в следующем столетии.